

સંશોધન પેપરનું શીર્ષક: બ્રિટિશ શાસન પહેલાં અને પછી ભારતની શિક્ષણ

પ્રણાલી નો અભ્યાસ

DAVE ROHIT ANILBHAI

STUDENT PURSUING A PHD.

MO: - 9033492627 EMAIL ID: ROHITDAVE2410@GMAIL.COM

Paper Abstract:

બ્રિટિશ શાસન પહેલાં ભારતમાં એક સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી અસ્તિત્વમાં હતી. આ પ્રણાલીમાં ગુરુકુળો, પાઠશાળાઓ અને મદરસાઓનો સમાવેશ થતો હતો, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, બૌદ્ધિક શાસ્ત્ર , અર્થશાસ્ત્ર , કળા , કામ શાસ્ત્ર અને વ્યવહારિક કૌશલ્યોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. શિક્ષણનું માધ્યમ સ્થાનિક ભાષાઓ હતી અને વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન આ પ્રણાલીમાં ધરખમ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. અંગ્રેજોએ તેમની પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ કરી, જેનો મુખ્ય હેતુ કારકુનો , જોબરો કે નોકર તૈયાર કરવાનો હતો. આ નવી પ્રણાલીમાં અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષણનું મુખ્ય માધ્યમ બની અને પરંપરાગત ભારતીય જ્ઞાન અને ભાષાઓને દૂર કરવામાં આવી હતી. ગુરુકુળો અને પાઠશાળાઓને સરકારી સહાય મળતી બંધ થઈ ગઈ, જેના કારણે તેમનું મહત્વ ઘટવા લાગ્યું અને ભારત દેશ ને બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ભારત ની અમૂલ્ય શિક્ષણ પ્રણાલી ને નષ્ટ કરી દેવામાં આવી.

Paper Keywords:

1. ભારતીય શિક્ષણ નો ઇતિહાસ
2. બ્રિટિશ શાસન પહેલાં ભારતની સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી
3. બ્રિટિશ શાસનનો ઉદય અને શિક્ષણમાં હસ્તક્ષેપ
4. બ્રિટિશ શિક્ષણના સામાજિક અને આર્થિક પરિણામો
5. આઝાદી પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી
6. આધુનિક ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પર બ્રિટિશ શાસનની વિરાસત

Title: બ્રિટિશ શાસન પહેલાં અને પછી ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલી નો અભ્યાસ

1. ભારતીય શિક્ષણ નો ઇતિહાસ

ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ હજારો વર્ષો જૂનો છે અને તેને મુખ્યત્વે ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય છે: પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને આધુનિક.

❖ પ્રાચીન કાળ:

આ સમયગાળામાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે ગુરુકુળો અને આશ્રમોમાં આપવામાં આવતું હતું. વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ જેવા વિષયોનું ઊંડું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવી વિશ્વવિદ્યાલયો આ સમયે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે શિક્ષણના કેન્દ્રો તરીકે વિકસી હતી, જ્યાં દેશ-વિદેશથી વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન મેળવવા આવતા હતા. શિક્ષણનું માધ્યમ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત હતું.

❖ મધ્યકાલીન કાળ:

આ સમયગાળામાં ભારતમાં મુસ્લિમ શાસકોનું આગમન થયું અને શિક્ષણ પ્રણાલીમાં નવા ફેરફારો જોવા મળ્યા. મદરસાઓ શિક્ષણના મહત્વના કેન્દ્રો બન્યા, જ્યાં ઇસ્લામિક ધર્મ, કાયદો, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ જેવા વિષયો શીખવવામાં આવતા હતા. ફારસી અને અરબી ભાષાઓનું મહત્વ વધ્યું. જો કે, પરંપરાગત ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પણ ગુરુકુળો અને પાઠશાળાઓમાં ચાલુ રહી.

❖ આધુનિક કાળ:

બ્રિટિશ શાસનની શરૂઆત સાથે ભારતીય શિક્ષણમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો. અંગ્રેજોએ પોતાની શિક્ષણ પદ્ધતિ દાખલ કરી, જેનો હેતુ વહીવટીતંત્ર માટે કારકુનો તૈયાર કરવાનો હતો. અંગ્રેજી શિક્ષણનું મહત્વ વધ્યું અને સ્થાનિક ભાષાઓ પાછળ રહી ગઈ. સ્વતંત્રતા પછી, ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતો અનુસાર પુનઃગઠિત કરવાના પ્રયાસો થયા છે. આજે, ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલીઓમાંનું એક છે, જેમાં અનેક પ્રકારની શાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ કાર્યરત છે.

2. બ્રિટિશ શાસન પહેલાં ભારતની સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી

બ્રિટિશ શાસન પહેલાં ભારતમાં સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી થી શિક્ષણ આપવાં આવતું હતું. વિવિધ પ્રકારની શિક્ષણ પ્રણાલીઓ:

- ✓ ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન પહેલાં વિવિધ અને સમૃદ્ધ સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીઓ અસ્તિત્વમાં હતી. ગુરુકુળ પ્રણાલી તેનું એક મહત્વનું સ્વરૂપ હતું, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન મેળવતા. અહીં વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવામાં આવતું, મૌખિક શિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને જીવન મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં આવતું. શિક્ષણમાં વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહારિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો. ગુરુકુળો આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક વિકાસના કેન્દ્રો હતા.
- ✓ પાઠશાળાઓ મુખ્યત્વે ગામડાઓ અને નગરોમાં આવેલી હતી, જ્યાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરનું શિક્ષણ સ્થાનિક ભાષાઓમાં આપવામાં આવતું. તેમનું માળખું સરળ હતું અને અભ્યાસક્રમમાં વાંચન, લેખન, ગણિત અને ધાર્મિક ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો. મદરેસાઓ મુસ્લિમ સમુદાયમાં શિક્ષણના કેન્દ્રો હતા, જ્યાં ઇસ્લામિક ધર્મ, કાયદો, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ સંસ્થાઓ સમુદાયમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના પ્રસારમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતી હતી.
- ✓ વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસની પણ મજબૂત પરંપરાઓ હતી. વિવિધ કળા અને હસ્તકલાઓ કૌટુંબિક વાતાવરણમાં અને કારીગરોના માર્ગદર્શન હેઠળ શીખવવામાં આવતી. આ પરંપરાગત શિક્ષણ વ્યવસાયિક કુશળતા અને આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપતી હતી.

❖ શિક્ષણમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્વ:

સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું કેન્દ્રિય સ્થાન હતું. નૈતિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને જીવનના ઉદ્દેશ્ય અંગેનું શિક્ષણ અભ્યાસક્રમનો અભિન્ન ભાગ હતો. ધાર્મિક ગ્રંથોનું પઠન, મનન અને ચિંતન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં ઊંડી સમજણ વિકસાવવામાં આવતી હતી. જેથી ભારતની શિક્ષણ પદ્ધતિ અનુશાર 12 વર્ષ સુધી માં બાળક તમામ કળા માં પારંગત થઈ શકતું હતું.

❖ સમાજના વિવિધ વર્ગોમાં શિક્ષણની સ્થિતિ:

સમાજના વિવિધ વર્ગોમાં તેની સ્થિતિમાં ભિન્નતા જોવા મળતી હતી. બ્રાહ્મણો અને અન્ય ઉચ્ચ વર્ગોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની વધુ તક મળતી હતી, જ્યારે નીચલા વર્ગો અને સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણના અવસરો મર્યાદિત હતા. તેમ છતાં, વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસની પરંપરાઓમાં સમાજના તમામ વર્ગોની ભાગીદારી જોવા મળતી હતી.

❖ મહત્વના શિક્ષણ કેન્દ્રો અને વિદ્વાનો:

પ્રાચીન ભારતમાં નાલંદા, તક્ષશિલા અને વલ્લભી જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો ઉચ્ચ શિક્ષણના આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્રો હતા. અહીં દેશ-વિદેશથી વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન મેળવવા આવતા હતા. આ કેન્દ્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત અને આયુર્વેદ જેવા વિષયોનું ઊંડું અધ્યયન થતું હતું. આર્યભટ્ટ, યાણક્ય અને પતંજલિ જેવા મહાન વિદ્વાનોએ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને સમૃદ્ધ બનાવી હતી.

3. બ્રિટિશ શાસનનો ઉદય અને શિક્ષણમાં હસ્તક્ષેપ

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આગમન સાથે ભારતમાં બ્રિટિશ પ્રભાવ વધવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં તેમના શૈક્ષણિક પ્રયાસો મુખ્યત્વે તેમના કર્મચારીઓને તાલીમ આપવા સુધી સીમિત હતા. કંપનીને વહીવટ ચલાવવા માટે અંગ્રેજી જાણકાર લોકોની જરૂર હતી.

- ✓ લોર્ડ મેકોલેનું 1835નું 'મિનિટ્સ' ભારતીય શિક્ષણ માટે એક નિર્ણાયક વળાંક સાબિત થયું. મેકોલેએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીને નિમ્ન ગણીને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું. તેમના પ્રભાવ હેઠળ અંગ્રેજીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાનો નિર્ણય લેવાયો. આ નિર્ણય પાછળ મુખ્ય કારણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માટે વફાદાર અને અંગ્રેજી જાણકાર કારકુનોની ફોજ તૈયાર કરવાનો હતો. એવું માનવામાં આવતું હતું કે અંગ્રેજી શિક્ષણ દ્વારા ભારતીયોને 'સભ્ય' બનાવી શકાય છે અને બ્રિટિશ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તેમનો લગાવ વધારી શકાય છે.
- ✓ આ નીતિના પરિણામે ભારતમાં સરકારી શાળાઓ અને કોલેજોની સ્થાપનાની શરૂઆત થઈ. આ સંસ્થાઓમાં પાશ્ચાત્ય અભ્યાસક્રમ અને અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. આ પગલું ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં એક મોટું પરિવર્તન લાવ્યું, જેણે સ્વદેશી શિક્ષણને ટીકાત્મક ગણી ને ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી ને નિમ્ન બતાવામાં આવી હતી.

4. બ્રિટિશ શિક્ષણના સામાજિક અને આર્થિક પરિણામો
- ✓ બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ભારતમાં દાખલ કરવામાં આવેલી નવી શિક્ષણ પ્રણાલીએ દેશના સામાજિક અને આર્થિક માળખા પર દૂરગામી અસરો છોડી. આ પરિવર્તનોએ એક નવા શિક્ષિત વર્ગને જન્મ આપ્યો, રોજગારીની તકોમાં ફેરફાર કર્યો, સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીને નબળી પાડી અને શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક અસમાનતાઓને વધારી.
 - ✓ બ્રિટિશ શિક્ષણ પ્રણાલીનું સૌથી મહત્વનું પરિણામ એક નવા શિક્ષિત વર્ગનું નિર્માણ હતું, જે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન અને અંગ્રેજી ભાષાથી પરિચિત હતો. આ વર્ગમાં મુખ્યત્વે શહેરી અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનો સમાવેશ થતો હતો. આ શિક્ષિત યુવાનોએ સરકારી નોકરીઓ, વકીલાત, પત્રકારત્વ અને શિક્ષણ જેવા ક્ષેત્રોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે એક કડીરૂપ બન્યા અને ભારતીય સમાજમાં નવા વિચારો અને સુધારાઓ લાવવામાં તેમનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો.
 - ✓ રાજા રામમોહન રોય, જ્યોતિરાવ કુલે અને મહાત્મા ગાંધી જેવા સમાજ સુધારકો અને રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓએ આ શિક્ષિત વર્ગમાંથી જ ઉદ્ભવ્યા હતા, જેમણે સમાજમાં પ્રવર્તતી કુરિવાજો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને સ્વતંત્રતાની લડતમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.
 - ✓ શિક્ષિત વર્ગ પોતાની પરંપરાઓ અને સામાન્ય લોકોથી અમુક અંશે દૂર પણ રહ્યો. તેમનું શિક્ષણ તેમને એક વિશિષ્ટ દરજ્જો અપાવતું હતું, જેના કારણે સમાજના અન્ય વર્ગો સાથે તેમની ખાઈ વધી શકે તેમ હતી. તેમ છતાં, આ નવા શિક્ષિત વર્ગે આધુનિક વિચારો, લોકશાહી મૂલ્યો અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાને ફેલાવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.
 - ✓ બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રને ચલાવવા માટે અંગ્રેજી જાણકાર કર્મચારીઓની જરૂર હતી. આથી, જેમ જેમ અંગ્રેજી શિક્ષણનો વ્યાપ વધતો ગયો તેમ તેમ સરકારી નોકરીઓ અને વહીવટમાં અંગ્રેજી જાણનારા લોકોનું મહત્વ પણ વધતું ગયું. રેલ્વે, પોસ્ટ ઓફિસ, પોલીસ અને અન્ય સરકારી વિભાગોમાં અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન રોજગારી મેળવવા માટે એક આવશ્યક લાયકાત બની ગયું. આના કારણે એવા લોકો કે જેઓ અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવી શક્યા હતા તેઓને આર્થિક અને સામાજિક રીતે ફાયદો થયો.

Volume - 3

- ✓ બ્રિટિશ શિક્ષણ પ્રણાલીના આગમન અને તેને મળેલા સરકારી પ્રોત્સાહનના કારણે ભારતની સમૃદ્ધ સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી ધીમે ધીમે પતન તરફ ધકેલાઈ ગઈ. ગુરુકુળો, પાઠશાળાઓ અને મદરેસાઓને સરકારી સહાય મળતી બંધ થઈ ગઈ અને તેમનું મહત્વ ઘટવા લાગ્યું. અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓને વધુ મહત્વ મળવાથી લોકો પોતાના બાળકોને તેમાં ભણાવવા લાગ્યા.
- ✓ સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીના પતનથી ભારતીય સંસ્કૃતિ, ભાષા અને પરંપરાગત જ્ઞાનને મોટું નુકસાન થયું. જે શિક્ષણ પ્રણાલી સદીઓથી ભારતીય સમાજનો આધારસ્તંભ હતી તે હવે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગઈ. આના કારણે ભારતીય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની ઘણી શાખાઓ લુપ્ત થવાના આરે પહોંચી ગઈ.
- ✓ બ્રિટિશ શિક્ષણનો વિકાસ સમગ્ર ભારતમાં એકસમાન રીતે થયો ન હતો. મોટા શહેરો અને બ્રિટિશ પ્રભાવ હેઠળના વિસ્તારોમાં શિક્ષણની સુવિધાઓ ઝડપથી વિકસી, જ્યારે ગ્રામીણ અને દૂરના વિસ્તારોમાં શિક્ષણનો વ્યાપ ઓછો રહ્યો. આના કારણે શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ ઊભી થઈ. કેટલાક રાજ્યો અને વિસ્તારો શિક્ષણના ક્ષેત્રે આગળ વધ્યા, જ્યારે અન્ય વિસ્તારો પછાત રહી ગયા. આ અસમાનતા આજે પણ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં જોવા મળે છે.
- ✓ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ, જો કે તેનો વિકાસ ખૂબ જ મર્યાદિત સ્તરે રહ્યો. કેટલાક સમાજ સુધારકો અને બ્રિટિશ અધિકારીઓએ સ્ત્રી શિક્ષણના મહત્વને ઓળખીને શાળાઓ ખોલવામાં મદદ કરી. જો કે, રૂઢિચુસ્ત સમાજના વિરોધ અને સામાજિક બંધનોના કારણે સ્ત્રી શિક્ષણનો વ્યાપ ખૂબ જ ધીમો રહ્યો. મોટાભાગની સ્ત્રીઓ શિક્ષણથી વંચિત રહી અને જે થોડી સ્ત્રીઓએ શિક્ષણ મેળવ્યું તેઓ પણ ઉચ્ચ વર્ગની હતી. તેમ છતાં, સ્ત્રી શિક્ષણની શરૂઆત એક મહત્વપૂર્ણ પગલું હતું, જેણે ભવિષ્યમાં સ્ત્રીઓના સમાન અધિકારો અને વિકાસ માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો.
- ✓ બ્રિટિશ શિક્ષણ પ્રણાલીની મર્યાદાઓથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદીઓ અસંતુષ્ટ હતા. તેમણે આ પ્રણાલીને માત્ર કારકુનો તૈયાર કરનારી અને ભારતીય સંસ્કૃતિને અવગણનારી ગણાવી. તેના પ્રતિભાવમાં સ્વદેશી શિક્ષણની હિમાયત કરવામાં આવી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મહત્વને સમજતા શાંતિનિકેતન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, જેનો ઉદ્દેશ્ય ભારતીય મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ પર આધારિત શિક્ષણ આપવાનો હતો.

5. આઝાદી પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી

આઝાદી પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતો અને બંધારણીય મૂલ્યો અનુસાર પુનઃગઠિત કરવાના પ્રયાસો શરૂ થયા. બંધારણમાં શિક્ષણને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોને આધારે સૌને શિક્ષણની તકો ઉપલબ્ધ કરાવવાનું લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું. અનુચ્છેદ ૪૫માં ૧૪ વર્ષ સુધીના તમામ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી, જે સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણના લક્ષ્યને હાંસલ કરવાની દિશામાં એક મહત્વપૂર્ણ પગલું હતું. આ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સરકારે અનેક યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા, જેમાં શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો, શિક્ષકોની તાલીમ અને શિક્ષણને વધુ સુલભ બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે.

- ✓ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના વિકાસ માટે પણ નીતિઓ અને આયોગોની સ્થાપના કરવામાં આવી. ૧૯૬૪-૬૬નું કોઠારી કમિશન આ દિશામાં એક સીમાચિહ્નરૂપ સાબિત થયું. આ કમિશને શિક્ષણના તમામ સ્તરો પર સુધારાઓ માટે ભલામણો કરી, જેમાં અભ્યાસક્રમનું આધુનિકીકરણ, શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ પર ભાર મૂકવાનો સમાવેશ થાય છે. કમિશને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિની જરૂરિયાત પર પણ ભાર મૂક્યો.
- ✓ આઝાદી પછી શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન એક જટિલ મુદ્દો રહ્યો. રાષ્ટ્રવાદી આકાંક્ષાઓ સ્થાનિક ભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રોત્સાહન આપવાની હતી, જ્યારે વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધા કરવા માટે અંગ્રેજીનું મહત્વ પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે ત્રિભાષા સૂત્રનો અમલ કરવામાં આવ્યો, જે મુજબ શાળાઓમાં ત્રણ ભાષાઓ - હિન્દી (રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે), અંગ્રેજી (આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે) અને એક પ્રાદેશિક ભાષા - શીખવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જો કે, આ સૂત્રનો અમલ દેશના વિવિધ ભાગોમાં અલગ-અલગ રીતે થયો અને તે સંપૂર્ણપણે સફળ થઈ શક્યો નહીં.
- ✓ આઝાદી પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સમાનતા અને સાર્વત્રિકરણના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા મહત્વપૂર્ણ પગલાં લેવામાં આવ્યા. નીતિઓ અને આયોગોની રચના દ્વારા શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવાના પ્રયાસો થયા, પરંતુ શિક્ષણના માધ્યમ જેવી કેટલીક સમસ્યાઓનો ઉકેલ હજી પણ બાકી છે. તેમ છતાં, આઝાદી પછી ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીએ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે અને લાખો લોકોને જ્ઞાન અને કૌશલ્યોથી સજ્જ કર્યા છે.

6. આધુનિક ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી પર બ્રિટિશ શાસનની વિરાસત
- ✓ આધુનિક ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી આજે જે સ્વરૂપમાં છે, તેના મૂળિયાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન રોપાયેલાં છે. બ્રિટિશરોએ ભારતમાં જે શિક્ષણ માળખું અને વહીવટી તંત્ર ઊભું કર્યું, તેની અસર આજે પણ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. શાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓનું વર્તમાન માળખું, શિક્ષણ વિભાગો અને તેમની કાર્યપદ્ધતિ ક્યાંકને ક્યાંક બ્રિટિશ પ્રણાલીથી પ્રભાવિત છે. શિક્ષણનું કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સ્તરનું વિભાજન અને નિયમો તથા કાયદાઓ બનાવવાની પ્રક્રિયામાં પણ બ્રિટિશ મોડેલની છાપ દેખાય છે.
 - ✓ અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્વ આધુનિક ભારતીય શિક્ષણની એક અભિન્ન લાક્ષણિકતા છે, જે બ્રિટિશ શાસનની સૌથી મોટી વિરાસત છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આજે પણ અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ યથાવત છે. વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, મેડિકલ અને એન્જિનિયરિંગ જેવા મહત્વના ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણનું માધ્યમ મોટે ભાગે અંગ્રેજી જ રહે છે. આના કારણે અંગ્રેજી જાણનારા વિદ્યાર્થીઓને કારકિર્દીની વધુ તકો મળે છે, જ્યારે સ્થાનિક ભાષાઓમાં શિક્ષણ મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓ સ્પર્ધામાં પાછળ રહી જાય છે. આ પરિસ્થિતિ શિક્ષણમાં એક પ્રકારની ભાષા આધારિત અસમાનતા ઊભી કરે છે.
 - ✓ વર્તમાન પરીક્ષા પદ્ધતિ અને મૂલ્યાંકન પ્રણાલી પણ મોટા ભાગે બ્રિટિશ શાસન દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી પદ્ધતિ પર આધારિત છે. વાર્ષિક પરીક્ષાઓ, ગુણપત્રકો અને ડિગ્રીઓ આપવાની પ્રથા આજે પણ ચાલુ છે. જો કે, હવે આ પદ્ધતિમાં સુધારા લાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પરંતુ મૂળભૂત માળખું હજી પણ એ જ છે. આ પદ્ધતિ જ્ઞાનને ચકાસવા કરતાં યાદશક્તિ પર વધુ ભાર મૂકે છે તેવી ટીકાઓ પણ થતી રહે છે.
 - ✓ આધુનિક ભારતીય શિક્ષણમાં જોવા મળતી સમાનતાઓ અને અસમાનતાઓ પર બ્રિટિશ શાસનની ઊંડી છાપ છે. એક તરફ, સૌને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે અને શિક્ષણના વ્યાપમાં ઘણો વધારો થયો છે. બીજી તરફ, ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ હજી પણ બધા માટે સમાન રીતે ઉપલબ્ધ નથી. શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોના શિક્ષણમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઘણીવાર સારી શાળાઓ અને ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહી જાય છે. આ અસમાનતાઓ ક્યાંકને ક્યાંક બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન શરૂ થયેલી શિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચ અને સંસાધનોની અસમાન ફાળવણીનું પરિણામ છે.

❖ ચર્ચા અને વિશ્લેષણ

બ્રિટિશ શાસને ભારતીય શિક્ષણ પર મિશ્ર અસર છોડી. સકારાત્મક રીતે જોઈએ તો, તેણે આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત કરી, જેમાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને પાશ્ચાત્ય વિચારધારાનો સમાવેશ થતો હતો. અંગ્રેજી ભાષાએ વૈશ્વિક સ્તરે જ્ઞાન અને તકોના દ્વાર ખોલ્યા. શાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનાથી શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો. જો કે, નકારાત્મક રીતે જોઈએ તો, બ્રિટિશ શિક્ષણ પ્રણાલીએ સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીને નબળી પાડી, માતૃભાષાને ઓછું મહત્વ આપ્યું અને શિક્ષણને મોટાભાગે કારકુનો તૈયાર કરવા સુધી સીમિત રાખ્યું. શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક અને સામાજિક અસમાનતાઓ પણ ઉભી થઈ.

સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલીની પોતાની શક્તિઓ અને નબળાઈઓ હતી. તેની સૌથી મોટી તાકાત એ હતી કે તે સ્થાનિક સંસ્કૃતિ, પરંપરાઓ અને જરૂરિયાતો સાથે જોડાયેલી હતી. ગુરુકુળોમાં વ્યક્તિગત ધ્યાન અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસની મજબૂત હતી. જો કે, તેની નબળાઈઓમાં સર્વસુલભતાનો અભાવ અને અમુક વર્ગો સુધી શિક્ષણની મર્યાદિત પહોંચનો સમાવેશ થાય છે. સ્ત્રીઓ અને નીચલા વર્ગો માટે શિક્ષણના અવસરો ઓછા હતા.

❖ નિષ્કર્ષ

આ સંશોધનમાં બ્રિટિશ શાસન પહેલાંની ભારતીય સ્વદેશી શિક્ષણ પ્રણાલી અને તેના પછી થયેલા પરિવર્તનોની તુલના કરવામાં આવી. મુખ્ય તારણો દર્શાવે છે કે બ્રિટિશ શાસન પહેલાં ભારત પાસે ગુરુકુળો, પાઠશાળાઓ અને મદરેસાઓ જેવી સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર શિક્ષણ પ્રણાલીઓ હતી, જે સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલી હતી. જો કે, બ્રિટિશ શાસને આ પ્રણાલીમાં ધરખમ ફેરફારો કર્યા, જેમાં અંગ્રેજી માધ્યમ અને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને મહત્વ આપવામાં આવ્યું, જેનો મુખ્ય હેતુ વહીવટીતંત્ર માટે કારકુનો તૈયાર કરવાનો હતો. આના કારણે સ્વદેશી શિક્ષણ નબળું પડ્યું, પણ આધુનિક શિક્ષણનો પાયો નંખાયો. આધુનિક ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી આજે પણ બ્રિટિશ શાસનની વિરાસત ધરાવે છે, જેમાં શિક્ષણનું માળખું, અંગ્રેજી ભાષાનું મહત્વ અને પરીક્ષા પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. જો કે, આ પ્રણાલીમાં સમાનતા અને ગુણવત્તાને લઈને હજી પણ પડકારો છે.

Bibliography:

1. National Council of Educational Research and Training : <https://ncert.nic.in/>
2. Ministry of Education (Moe), Government of India: <https://www.education.gov.in/>
3. University Grants Commission (UGC): <https://www.ugc.ac.in/>
4. Shoshana: <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>
5. Academia.edu: <https://www.academia.edu/>
6. JSTOR: <https://www.jstor.org/>
7. Internet Archive: <https://archive.org/>

Research paper

- Dharampal (1983). *The Beautiful Tree: Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century*.
<https://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/beautifultree.pdf>
- Basu, A. (2005). *Education and the Colonial Modernity in India*.
https://www.researchgate.net/publication/320621944_Colonial_Codification_of_Education_in_India_until_1920
- Tilak, J. B. G. (2018). *Education in India: Progress and Challenges*.
<https://www.scribd.com/document/810302255/Jandhyala-B-G-Tilak-Education-and-Development-in-India-Critical-Issues-in-Public-Policy-and-Development-Springer-Singapore-Palgrave-Macmillan-201>
- Krishna kumar . (1991). *Political Agenda of Education: A Study of Colonialist and Nationalist Ideas*. <https://arvindguptatoys.com/arvindgupta/pol-agenda-kk.pdf>

Google Search :

- Indigenous education in India before British rule
- Impact of British education on India
- Nationalist response to British education in India
- Post-independence Indian education system